

„Usazení v mobilitě“: genderové souvislosti evropské migrace po roce 1989

„Settled in Mobility“: Engendering Post-Wall Migration in Europe

Mirjana Morokvasic¹

ABSTRACT The end of the bi-polar world and the collapse of communist regimes triggered an unprecedented mobility of people and heralded a new phase in European migrations. Eastern Europeans were now not only ‘free to leave’ to the West but more exactly ‘free to leave and to come back’. In this text I will focus on gendered transnational, crossborder practices and capabilities of Central and Eastern Europeans on the move, who use their spatial mobility to adapt to the new context of post-communist transition. We are dealing here with practices that are very different from those which the literature on ‘immigrant transnationalism’ is mostly about. Rather than relying on transnational networking for improving their condition in the country of their settlement, they tend to ‘settle within mobility,’ staying mobile ‘as long as they can’ in order to improve or maintain the quality of life at home. Their experience of migration thus becomes their lifestyle, their leaving home and going away, paradoxically, a strategy of staying at home, and, thus, an alternative to what migration is usually considered to be – emigration/immigration. Access to and management of mobility is gendered and dependent on institutional context. Mobility as a strategy can be empowering, a resource, a tool for social innovation and agency and an important dimension of social capital – if under the migrants’ own control. However, mobility may reflect increased dependencies, proliferation of precarious jobs and, as in the case of trafficking in women, lack of mobility and freedom.

KEY WORDS gender, migration, post-wall Europe, transnational mobility

Zánik bipolárního světa a zhroucení komunistických režimů vyvolaly nebývalou mobilitu lidí a předznamenaly novou fázi evropských migrací. Lidem z východní části kontinentu se již nenabízela pouze „svoboda odejít“ na Západ, nyní mohli „svobodně odejít a vrátit se“ (Morokvasic 1996, 1999). To, co bylo v době studené války exodem, se mohlo stát pohybem tam a zpátky, tak, jak tomu bývalo historicky. Odjezd již nepředpokládal odchod navždy a narozdíl od minulosti nevylučoval návrat.

Sociálnístudia. Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, 1/2009. S. 149–167. ISSN 1214-813X.

¹ 1. Překlad převzat z: Morokvasic, M. 2004. „77 ‘settled in mobility’: engendering post-wall migration in Europe.“ *Feminist review*, 77: 7–25. © Palgrave Macmillan. Publikováno se svolením Copyright.com, www. copyright.com. Autorka by ráda poděkovala dvěma anonymním recenzentům, hostujícím editorům a Christine Catarin za jejich bystré poznámky.

Přeshraniční a krátkodobé pendlerství – legální nebo bez dokladů, za prací a/nebo obchodem – se stalo po roce 1989 nejrozšířenějším vzorcem evropských migrací (Wallace a Stola 2001, Morawska 2000). Nedominují jim muži, jako dřívějším migracím, zejména v počátcích pohybu pracovní síly z jihu na sever v 60. a 70. letech 20. století (Wallace 2001; Kosmarskaya 1999; Koser a Lutz 1998; Morokvasic 1996, 2002). Postkomunistická transformace uvedla do pohybu velké množství žen, které hledají příležitosti, snaží se čelit novým tržním podmínkám nebo uniknout před dominantním diskursem nacionalistických projektů ve svých domovských zemích. Jejich mobilita obecně zrcadlí nově získanou nebo znovuobjevenou svobodu pohybu, ale může být i důsledkem donucení a obchodu s lidmi. Stejně jako jinde ve světě odráží nové možnosti, ale rovněž nárůst počtu nejistých pracovních míst a zvyšující se závislosti.

V tomto textu se soustředím na transnacionální, přeshraniční sítě, praktiky a schopnosti těchto Středoevropanů a Východoevropanů v pohybu. Jejich pohyb vyplývá z individuálních iniciativ (spíše než ze strategií domácností), v nichž ženy a muži v pohybu jednají jako sociální inovátoři/ky, když využívají prostorovou mobilitu pro přizpůsobení se novému kontextu postkomunistické transformace. Z velké části je ovlivněno institucionálním rámcem a legálním statutem, který migranti v cílové zemi získají. A ovšem, je také genderované. Chápání transnacionalismu migrantů z hlediska genderu, umožněné opuštěním kontextu severoamerických *přistěhovaleckých společností*, v nichž se transnacionální perspektiva ve vztahu k soudobé migraci převážně vyvinula, a přesunutím pozornosti na tuto migraci v Evropě po železné oponě, slibuje překonat převládající důraz na ono „nacionální“ ve většině transnacionálního bádání (Vertovec a Cohen 2000; Glick Schiller a Fournon 1999; Portes et al. 1999; Smith a Guarnizo 1998; Portes 1996, 1999, 2001; Glick Schiller et al. 1992, 1995). Poukazuje také na význam mocenských struktur a genderových hierarchií, které buď posilují, anebo omezují schopnost transnacionálních aktérů vyvinout „odpor zdola“.

Transnacionalismus a jeho hranice

Klasická pojednání o imigraci jsou stále více vnímána jako nedostatečná pro pochopení soudobých migračních procesů. Tento nedostatek je částečně překonán použitím transnacionální perspektivy, transnacionálního paradigmatu (Faist 2000; Portes 1996, 1999; Glick Schiller et al. 1992, 1995), jež nabízí alternativu ke klasické tradici asimilace, ale přesto staví na předchozích přístupech (Faist 2000, Vertovec a Cohen 2000). Vytváří prostor pro porozumění souběžné příslušnosti ke dvěma národům, kterou udržují mnozí migranti. Někteří analytici však zasazují svoje posouzení transnacionálního hlediska do teorie asimilace (Kivisto 2001) a kritizují jej za glorifikaci toho, co by v souladu s asimilacionistickým přístupem bylo považováno za „překážku integrace“. Teorie transnacionálních sociálních vztahů, která je řazena mezi klasická imigrační studia a je definována jako podskupina spíše než alternativa k „asimilacionismu“, je vnímána jako další druh popisu možného výsledku přizpůsobení přistěhovalců jejich přijímací zemi.

Transnacionalisté však vytvářejí málo prostoru pro zachycení jevu krátkodobé transnacionální mobility. Navíc zájem mnohých představitelů transnacionalismu v migračních studiích se soustředí na *stálost* a *udržitelnost* transnacionálních vazeb v čase, čímž vylučují jevy,

kteří mohou být pomíjivé, i když jsou ve své podstatě transnacionální, což je případ mobility a migrace směřujících z a do střední a východní Evropy či probíhajících v jejím rámci – jevů, na které se chci v tomto textu zaměřit. Feministická literatura o globální migraci pracovních sil na druhé straně nabízí nástroj pro porozumění přechodné migraci a zapouštění sociálních praktik na vícero místech. Tato témata jsou rozpracována v narůstajícím množství textů zabývajících se genderem a transnacionalismem (Hondagneu-Sotelo a Avila 1997), stejně jako v diskusích o rekonfiguraci reproduktivní práce (Prenas 2001). Co v této analýze chybí, je využití transnacionalistických praktik migrantkami jako strategií souvisejících se zaměstnáním. Využití transnacionalismu jako nástroje podnikavosti, jež umožnily dějiny migrace, měnící se regulace přistěhovalectví a hospodářská restrukturalizace, je věnováno málo pozornosti. Identifikace podmínek, ve kterých dochází k transnacionalistickým praktikám, poskytuje odlišný úhel pohledu na transnacionální praktiky; ukazuje šířku spektra migrace, od dobrovolné migrace po nucenou migraci, a relativní moc různých aktérů v různých formách transnacionální práce.

V této stati tvrdím, že migrantům z východní Evropy transnacionalismus nabízí „prostor možnosti“. Nicméně tento prostor je rozporuplný a jeho potenciál se bude lišit v závislosti na množství faktorů. Tyto prostory je tudíž možné pochopit pouze podrobným zkoumáním toho, co migranti mohou transnacionálními praktikami získat v různých sektorech, v nichž pracují – což je záležitost, ke které se obracím v dalších dvou částech. Potřebujeme také porozumět tomu, jak migranti různě využívají sociální sítě pro umožnění této migrace a transnacionálních praktik. A nakonec, transnacionální sítě mohou pro migranty představovat rovněž omezení, pokud se jejich moc v rámci těchto sítí předem vyloučí. Zbytek tohoto článku zkoumá tato tři témata, přičemž vychází z empirických studií migrace a migrantů ze středovýchodní Evropy, včetně mého vlastního terénního výzkumu mezi polskými migranty,² a rozebírá různé aspekty jejich transnacionální mobility. V poslední části se pokusím pozorované jevy umístit do rámce debaty o transnacionální migraci a postihnout některá omezení současného záběru transnacionální perspektivy ve světle transnacionální migrace v Evropě po železné oponě.

Mobilní přeshraniční podnikatelé a sociální inovátoři

Migrace byla pro jedince a domácnosti vždy strategií odvracení rizika. V postkomunistických společnostech se mnozí lidé v reakci na transformaci ekonomiky vydávají na cestu a snaží se tak předejít tomu, aby zůstali na okraji společnosti, která prochází rychlou, ale nepředvídatelnou proměnou. Ve skutečnosti optimalizují dopad rizik tím, že je transnacionalizují, přičemž řídí příležitosti a překážky ve své domovině a cílové zemi či zemích v rámci transnacionálního sociálního prostoru tak, že spojují lidi a území napříč hranicemi prostřednictvím práce a obchodu. Dělejí to v kontextu, v němž jsou možnosti imigrace a usazení

² Pozorovala jsem vývoj „polského trhu“ v Berlíně od roku 1989. V období 1990–1992 proběhly dva soubory interview s polskými informátory: 288 interview bylo provedeno na různých hraničních přechodech mezi Německem a Polskem. Z interviewovaných bylo 21 osob vybraných pro hloubkovou interview, která byla provedena buď v Polsku, nebo v Německu (Morokvasic 1996).

a šance na řádné zaměstnání krajně omezené. Mezi zákonně zaměstnanými na krátké období³ tvoří většinu muži; ostatní lidé v pohybu nemají jinou alternativu, než se stát „turisty“, kteří se věnují práci a/nebo obchodu. Využívají předchozí oficiální zaměstnání, aby pro sebe otevřeli možnosti dalších cest, a spoléhají při tom na dobře zavedené sítě.

Různé druhy pendlerství za účelem obchodu a práce se skutečně staly hlavním „zaměstnáním“, „profesí“ (Iglicka 1999, Irek 1998) či „kariérou“, jak to naznačuje Swanie Potot (2000), pro miliony lidí v postkomunistické Evropě. V mém průzkumu Poláků dojíždějících za prací tak o sobě někteří z mých informátorů žertovali: „Angličan je příslušník národa, stejně tak Francouz. Být Polákem, to je zaměstnání.“

Tento vtip by se mohl vztahovat nejenom na polské „průkopníky“, krátkodobě dojíždějící pracovníky a kufříkové prodejce, kteří takto fungují od 80. let (Okolski 2001, Irek 1998, Jazwinska a Okolski 1996), ale taktéž na dojíždějící za prací v Řecku (Romaniszyn 1996) či v Belgii, na Rumuny přesouvající se mezi svou zemí a Francií (Potot 2002, Diminescu a Lagrave 2000), nebo na Rumuny, Poláky, Ukrajince a Moldavany pohybující se mezi svou zemí a Itálií (Weber 1998); na ruské *čelnoky* přijíždějící a odjíždějící z istanbulskeho bazaru (Karamustafa 2001, Peraldi 2001, Blascher, 1996), na Bělorusy či Ukrajince v Polsku (Okolski 2001, Iglicka 1999) a na *Mrówki* (*Mravence*, Irek 1998) a další migranty z východní Evropy na polských či českých neformálních pracovních trzích (Morawska 2000, Sword 1999). Tyto vzorce mobility jsou historicky zakořeněné ve vzorcích mobility v prostoru RVHP již před rokem 1989. Připomínají nám také historické postavy dojíždějících migrantů, kým se říkalo *golondrinas* (Page 1996), v 17. a 18. století *colporteurs* (Fontaine 1993), *Sachseingänger* (Weber 1980) nebo *Preußengänger*, *Wanderhändler* a *Wanderarbeiter* (Bade 1992).

Mobilita a schopnost být v pohybu hrají významnou roli ve strategiích těchto migrantů. Spíše než aby se snažili přistěhovat a usadit se v cílové zemi, mají migranti sklon „usazovat se v mobilitě“ a zůstat pohybliví „tak dlouho, jak můžou“, aby zlepšili anebo si zachovali životní úroveň doma (Potot 2002; Diminescu a Lagrave 2000; Morokvasic 1992, 1999). Migrace se tak stává jejich životním stylem, jejich *opouštění domova* a odchod pryč paradoxně strategií *zůstávání doma*, a tudíž alternativou k emigraci. V tomto smyslu jsou simmelovskými, postmoderními typy migrantů, současně insidery a outsidersy. Jejich transnacionální mobilita může být zdrojem (Irek 1998; Morokvasic 1992, 1999), důležitým rozměrem jejich sociálního kapitálu (Bourdieu a Wacquant 1992)⁴ – když a jestli jej můžou mobilizovat. Proto je zachování kontroly nad svou vlastní mobilitou *conditio sine qua non* pro dosažení původního cíle sociálního vzestupu (nebo zachování statusu) doma: čím vyšší kontrolu mají nad svou vlastní mobilitou, tím spíše ji dokáží využít jako zdroje. Čím nižší kontrolu mají, tím méně je pravděpodobné, že budou užívat (těžit z) výnosů svých mobilních strategií. S ohledem na institucionální kontext, někdy v kombinaci s kulturními normami, jsou přístup k mobilitě a migraci a kontrola nad nimi genderované.

³ V Německu každý rok vzniká více než 300 000 pracovních míst jako „výjimek“ ze zastavení pracovní migrace v roce 1974. Většinou jsou zaplněna polskými muži.

⁴ „Sociální kapitál je souhrn zdrojů, skutečných nebo virtuálních, které náleží jedinci nebo skupině na základě vlastnictví stálých sítí více či méně institucionalizovaných vztahů vzájemné známosti a uznání“ (Bourdieu a Wacquant 1992: 95).

Struktury příležitostí a sociální sítě

Obecně platí, že migranti, kteří pohyby zahájili, požívali svobodu pohybu díky svému stálému zákonnému statusu a/nebo dvojímu občanství (jako žadatelé o azyl či jako němečtí občané) již před rokem 1989. Odhaduje se tak, že si půl milionu *Aussiedlers*⁵ pocházejících z Polska a žijících v Polsku ponechalo dvě trvalá bydliště, aby mohli dojíždět mezi Polskem a Německem (Jazwinska a Okolski 1996). Podobně Němci ze Sedmihradska používají svůj status občana nebo trvalého rezidenta v Německu k cirkulaci mezi Rumunskem a Německem, i když *de facto* přebývají v Rumunsku (Michalon 2003). Doomernik (1997) ve své studii o Židech z bývalého Sovětského svazu podotýká, že dvě třetiny jeho informátorů prohlásily, že jejich emigraci motivovala geografická blízkost Německa a Ruska a možnost dojíždět za účelem obchodu. Polští zahraniční dělníci v NDR, stejně jako ruské vojenské posádky, byli mezi prvními, kdo se zapojili do kufříkového obchodování – mohli se snadno pohybovat tam a zpět v době, kdy druzí nemohli (Peraldi 2001, Irek 1998). Jejich pevný zákonný status poskytoval dobré východisko pro cirkulaci. Kufříkové kupčení tedy probíhalo v zemích RVHP před tím, než se rozšířilo na Západ. Nicméně Západní Berlín měl zvláštní vstupní režim pro Poláky již před rokem 1989 (až měsíční bezvízový pobyt).

V nové situaci, kdy se hranice staly propustnými, můžou ženy a muži v pohybu žít a profitovat z podpory v nezaměstnanosti, zdravotního pojištění a sociálního zabezpečení v Polsku, Bulharsku nebo Rumunsku, ale čas od času pracovat v Německu, Francii či Itálii; nebo můžou dostávat důchod či dávky v nezaměstnanosti v Německu, ale žít v Polsku či Rumunsku, kde jsou životní náklady, a tudíž i životní standard, kterého můžou dosáhnout, příznivější. Pro svůj pohyb těží ze strukturální nerovnováhy, právních mezer a nedokonalostí trhu. Ti, kdo se nepohybují, spoléhají ve svých obchodních aktivitách a osobním vzestupu na ty, kdo jsou mobilní. Migranti využívají svou zkušenost s obcházením systému během období komunismu, kdy cestování a konzum představovaly způsob překonávání uniformity a nedostatečností nabídky (Wessely 1999, Irek 1998). Vydat se na cestu se po roce 1989 stalo strategií doplňování nedostatečného příjmu. Migrace se stala jednou z mnoha strategií vyvinutých jedinci s cílem vzdorovat úpadku jejich sociálních podmínek doma.

Polští migranti se můžou spoléhat na silné sítě stálých populací krajanů, kteří se v 80. letech 20. století usadili v Německu jako uprchlíci nebo *Aussiedlers*. V roce 1990 cestovalo do ciziny 22 milionů Poláků, což bylo 15krát více než o desetiletí dříve, kdy cestovat „do ciziny“ znamenalo zejména cestovat do komunistických zemí a cestování na Západ bylo privilegiem menšiny (Morokvasic 1992). Následovali je další, kteří těžili z již zavedených cestovních tras a migrantských nik. Rumuni mají sklon užívat trasy a strategie, které napříč Evropou sledovali rumunští cikáni (Potot 2002). Podobně imigrace turecky mluvících obyvatel bývalého SSSR a Balkánu do Istanbulu otevřela obchodní cestu a přizpůsobila místní obchod východoevropskému vkusu, čímž usnadnila příchod mnohem širšího spektra budoucích obchodníků z této oblasti (Peraldi 2002).

⁵ *Aussiedlers* (ve významu vysídlení) jsou osoby německého původu („etničtí Němci“) žijící v bývalých komunistických zemích, které mohly uplatnit své právo na „návrat“ do Německa. Od roku 1993 může být toto právo uplatňované pouze vysídlení z Kazachstánu.

Migrace občanů bývalých zemí RVHP, které se nyní ucházejí o členství v EU, byla usnadněna nejenom liberalizovanou výjezdní legislativou, ale také rozvolněnými vízovými požadavky (jako prvním byly vízové požadavky zrušeny v dubnu 1991 Polákům a jako posledním 1. ledna 2002 Rumunům).⁶ Schengenský prostor s kontrolami na vnějších hranicích a s prakticky žádným vnitřním pohraničním dozorem tuto cirkulaci rovněž usnadňuje. Po překročení první hranice nenarazí migranti na žádné těžkosti při pohybu z jednoho členského státu do druhého v rámci tohoto prostoru, při zkoumání příležitostí, výběru přitažlivějších destinací a opuštění těch, do kterých se stává obtížné dostat nebo v nich zůstat.

Další pobídkou pro tyto pohyby je trvalá poptávka po pracovní síle v některých odvětvích na Západě, kterou částečně uspokojuje oficiální nábor do krátkodobých pracovních programů. Tyto oficiální programy jsou zase bránou k navazování kontaktů a ke vstupu na neformální pracovní trh, a to především pro migranty, již nemají žádné sítě, na které by se spolehli. Když se tedy země EU snaží regulovat migraci pomocí různých krátkodobých smluv, nepřímou vytvářejí maskované migrační praktiky.

Na vysílající straně přechod k tržnímu hospodářství „osvobodil“ pracující. Ti mají oficiálně pracovní místa a sociální práva zděšená ze socialismu, ale často nepobírají vůbec žádný plat nebo je jejich plat nedostatečný. Jak řekl jeden z mých informátorů, „v Polsku jsou platy příliš vysoké, než aby člověk hladověl, a příliš nízké, než aby z nich vyžít.“

Pro ženy je důležitým důvodem k migraci dědictví státního socialismu, který institucionalizoval některé formy nerovnosti mezi ženami a muži a z placeného zaměstnání učinil pro ženy normu, zatímco existující genderované mocenské vztahy ponechal nedotčené. A tak když se ženy staly se zhroucením komunistické ekonomiky nadbytečné, našly si práci v cizině jako součást své role pečovatelky o rodinu: „musela jsem nakrmit své děti“ je zdůvodnění většiny výdělečných aktivit dojíždějících pracovnic.

Ženy v postkomunistických zemích jsou tudíž připravené pohotově reagovat na poptávku v cílových zemích. Nicméně tyto ženy mají malý přístup k řádnému zaměstnání (Rudolph 1996), a když jsou přijaty, musí častěji než muži vykonávat práci mimo svou odbornost. Mají rovněž menší přístup k programům odborné přípravy přizpůsobeným poptávce na pracovním trhu (Quack 1994). Následkem toho se ženy uchylují k pracovním místům v neformálním sektoru coby pomocné síly v domácnosti či pečovatelky, nebo se zapojují do obchodování a prostituce. Práce *au pair* zůstává jednou z mála zákonných možností *de facto* pracovní migrace (Hess a Lenz 2001).

Pro shrnutí: geografická blízkost, nízké náklady na přepravu mezi regiony a hluboké rozdíly ve stupni rozvoje a v platech pobízejí lidi k pohybu. Propast mezi bohatstvím jejich vlastní země a zemí, jimiž procházejí nebo do nichž směřují, nyní dosažitelných, činí migraci přitažlivou. Lidé reagují tím, že profitují ze specifického zdroje – své schopnosti zůstat v pohybu dlouhou dobu – což je nesmírnou výhodou oproti těm, kdo v pohybu nejsou nebo nemůžou být. Poláci, s nimiž jsem vedla rozhovory, dokázali během jedné cesty vydělat ekvivalent měsíčního platu v Polsku a někdy i dvakrát či třikrát víc. Průměrný čistý zisk z jedné cesty mohl být dokonce třicetkrát vyšší než průměrný měsíční plat (Iglička 1999).

⁶ Bezvízový režim je omezen na občany přístupujících a kandidátských zemí EU.

Více než polovina osob, kterých jsme se dotazovali, spoléhala na transnacionální sítě přátel, utvořené na základě společné zkušenosti práce v cílové zemi, cestování na stejné vzdálenosti, investování do stejných prostor a jednání se stejnými zprostředkovateli (zástupci cestovní kanceláře, průvodci, náboráři, nájemci, průvodčí, pohraničníci, celníci, majitelé obchodů). Doma umožnily sítě migrantům obrátit se na sousedy nebo najmout profesionální náhradu a vyplnit tak mezery vytvořené jejich nepřítomností.

Síla těchto vazeb spočívá v jejich funkčnosti a účinnosti ve smyslu sledovaných cílů spíše než v logistice v rámci komunity (Peraldi 2001, Morokvasic 1999). V tomto ohledu se tyto vazby blíží tomu, co Granovetter (1972) nazval slabými vazbami. Spojují členy různých skupin na obou stranách hranice do informačních a podpůrných sítí; jsou to spíše známosti založené na důvěře a vzájemnosti než příbuzní a osobní přátelé.

V Bruselu, kde je oficiálně registrovaných pouze 2 000 polských občanů, ale podle odhadů jich zde v jakoukoliv dobu žije dvacetkrát více, se utvořila mikroekonomika založená na Polácích jako spotřebitelích a zákaznících. Chez Olga je jméno, které Poláci dali kavárně, v níž se setkávají a kterou vedou Italové, a obchod s polskými potravinami vede Maďarka...
(*Die Zeit*, 20. listopad 2003)

Pro pendlery-obchodníky, jejichž pobyty jsou obvykle kratší než cesty těch, kteří se zapojují do jiných typů práce, je fungování sítí ovlivněné spíše jejich činností než „společným původem“.⁷ Sítě jsou budovány na území, které se vyznačuje nestálou solidaritou omezující se na období trvání cesty nebo následných cest, aby se krátce poté rozplynula a byla znovu navázána s dalšími lidmi během dalších cest. Specifickým – ale nikoliv etnickým – zdrojem těchto migrantů je jejich vlastní připravenost a volnost být mobilní: jejich „*savoir se mouvoir*“ – jistě „*know-how-to-move*“ (Tarius 1992) neboli „*transnacionální schopnost*“, abychom si vypůjčili výraz od Nadje Al Ali a kol. (2001).

Organizace mobility v různých sektorech zaměstnání

Ženy hrají důležitou roli v kufříkovém obchodování (Karamustafa 2001, Peraldi 2001, Igllicka 1999, Irek 1998, Morokvasic 1996), i když se tato jejich role liší skupinu od skupiny a situaci od situace. Lidé cestují ve smíšených skupinách: genderové a mezigenerační rozdělení rolí během cest kopíruje dělbu rolí v rodině a usnadňuje překračování hranic stejně jako obchod. S dětmi a prarodiči (nadměrně zastoupené byly babičky) vypadá cesta jako „soukromá“, což snižuje pravděpodobnost, že budou celníci rodinu kontrolovat. Ti, kdo působí nenápadně, budou mít často za úkol převážet „citlivé“ zboží. Obvykle děti ani babičky nepatřily do skutečné rodiny, i když některé ženy (a malé množství mužů) braly své děti s sebou.

Muži vystupují coby vůdcové a „ochránci“ skupiny a často jsou tak viděni i zvnějšku své cestující skupiny. Ženám je oproti tomu přidělena role vyjednávaček s celníky a dalšími klíčovými osobami během cesty. Věřjí se, že budou úspěšnější v odvádění pozornosti

⁷ Vzhledem k „panslavistické“ podobnosti jazyků by se síť mohla zdát „krajanská“, nicméně sestává z funkčních zprostředkovatelů, kteří jsou různého původu, kteří se ale shodně specializují na „řízení mobility“.

úředníků a že úředníci budou k ženám shovívavější než k mužům: „koneckonců, ženu z vlaku nikdo nevyhodí!“ (Irek 1998: 46). Toto tradiční rozdělení rolí je „užitečné“ rovněž při obchodních transakcích, kdy se od žen očekává, že použijí své „půvaby“ – což někdy předpokládalo poskytování sexuálních služeb – aby přitáhly zákazníky nebo dosáhly lepších podmínek při prodeji či nákupu zboží. Tato občasná prostituce je považována za nevyhnutelný vedlejší produkt cesty, který je důležitý pro úspěšnost transakcí. Ženy si ponechávají zisk navíc. Po návratu domů nejsou nadmíru stigmatizovány za to, co dělají. V každém případě ti, kdo se obchodování a „pašování“ neúčastní, tyto činnosti považují za ostudné, tudíž skupina v pohybu své aktivity v cizině, včetně sexuálních služeb, obvykle tají.

I když se tedy do přeshraničních obchodních cest zapojují muži i ženy, jejich funkce vyplývají z nezpochybněných genderových vztahů a hierarchií, které kladou na ženy a muže různá očekávání a připisují jim různé pozice, včetně toho, že každá mladá dobře vypadající žena na „polském trhu“ nebo ve vlaku je považována za potenciální prostitutku (*cihodajka*) (Irek 1998). Ženy, jimž se podaří zůstat nezávislé, využívají svůj kapitál na zlepšení své pozice tím, že si založí podnik, znovu projednávají nebo opustí neuspokojivý vztah doma, rozvedou se s manželem alkoholikem a podobně. Jiné jsou kvůli nedostatku jiných alternativ nebo institucionálním překážkám bránícím mobilitě nuceny spoléhat na „ochránce“ či překupníka, chtějí-li překročit hranice. To, jak již bylo načrtnuto výše, vede k situaci, kdy ženy ztrácejí kontrolu nad svou mobilitou. Rovněž jsou takto upevňovány genderové mocenské vztahy a hierarchie.

Kromě sociálního vzestupu doma – nemožného bez těchto cest – mají krátké obchodní cesty „funkci učení“: jsou vstupní branou pro ty, kteří touží stát se podnikateli, nashromáždí vstupní kapitál a postupně vybudují zavedené „export-import“ firmy nebo malé výroby, které produkují pro zavedené továrny na Západě (oblečení, zubní techniku atd.). V tomto smyslu jsou obchodníci průkopníci přechodu na tržní hospodářství v takzvaných transformujících se ekonomikách.

Výše popsané vzorce procházejí napříč všemi společenskými vrstvami, včetně vysoce vzdělaných osob s vysokoškolskými tituly a osob vysoce kvalifikovaných (v této kategorii je 12 až 25 % lidí). Střední vrstvě občasně cestování do ciziny za prací či obchodem zabezpečuje životní úroveň, na kterou doma špatně placená zaměstnání s vysokým statusem nestačí.

Jsem neuropatolog a svoji práci nechci opustit, mám ji rád. Jenže z mého platu se nedá vyžít, proto v pátek po práci nasedám na autobus a s taškami plnými zboží jedu do Polska. V sobotu brzy ráno jsem na trhu a v neděli večer jsem zpět doma. Příjem je malý, ale umožňuje mi držet se nějaký čas nad vodou. (Khomra 1994: 147, cit. in Iglicka 1999)

Mobilita je tedy zřídka strategií přežití, spíše je vnímána jako doplnění domácího příjmu. Uspokojuje statusové požadavky nové střední třídy (Potot 2002) a umožňuje jí spotřebovávat zboží, které by bylo jinak nedostupné: ubytování, zařízení domácnosti, auta a módní oblečení.

Také lidé pracující v zemědělství se pohybují. Lidé, jichž jsem se dotazovala, se brzy na jaře vydávali sázet jahody do studeného Švédska či Norska, do německé Falci pracovat na polích o Velikonocích nebo sklízet hrozny v říjnu. Tyto pracovní příležitosti původně přitahovaly ženy i muže, ale muži mezi zákonně zaměstnanými postupně převládají.

Pro zbytek cestujících pracovníků byla poptávka většinou genderově specifická: muži pracují na stavbách nebo renovují byty, opravují auta nebo provádějí průmyslové úklidy (na lodích a v továrnách) a ženy pro sebe našly niku ve sféře reprodukce, v úklidu a péči o starší. Bez ohledu na svou činnost se většina nesnaží emigrovat navždy. Stejně jako je mezi obchodníky dojíždění za prací alternativou k emigraci, jelikož ho vidí jako prostředek sociálního vzestupu doma, snaží se uchovat si domácí pracovní i rodinné vazby. Žijí doslova mezi dvěma světy, jednou nohou tady, druhou tam, přičemž jejich základnou zůstává jejich rodné město či vesnice (Morokvasic 1992, 1996).

Během jejich delšího či kratšího období mobility (někdy více než 15 let) se činnost migrantů stejně jako jejich zákonný status mohly několikrát změnit, z obchodování na řádné a pak ilegální zaměstnání, ze směňování peněz na sezónní práci v zemědělství a poté znovu na obchodování. Kombinování různých výdělečných činností je také běžné. Avšak za podmínky, že existuje svoboda cestovat tam a nazpět a neohrožují ji institucionální překážky (víza), mají migranti sklon uspořádat své životy v transnacionálním prostoru tak, aby mohli optimálně reagovat na závazky doma a příležitosti v zahraničí.

Tato schopnost být mobilní je různá pro ty, kdo buď získají trvalý pobyt či občanství, nebo si musí vyřídit vízum, a pro ty, kdo musí v bezvízovém režimu vyvinout strategii, v omezeném časovém období daném jejich postavením turisty. První mohou mobilizovat sociální kapitál, kteří druzí k dispozici nemají. To jim dává moc, která ovlivňuje jejich vlastní strategii mobility, stejně jako strategie těch, kdo na nich závisí: můžou začít podnikat na základě mobility jiných, ať už jde o poskytování ubytování nebo organizaci jejich práce.

Beate (39) je ošetřovatelka z Vratislavi. Přijíždí do Berlína dvakrát nebo třikrát ročně a pokaždé zůstává přibližně jeden až dva měsíce, aby pečovala o starého slepého muže. Se čtyřmi dalšími ošetřovatelkami si vypracovaly systém střídání mezi Vratislaví a Berlínem, který v době, kdy jsem ji potkala, fungoval již celá léta. Střídají se při pečování o muže a navzájem se zastupují v Berlíně nebo v nemocnici ve Vratislaví. V Berlíně dostávaly plat 100 marek za den, téměř jejich měsíční plat v Polsku. Beate nikdy neuvažovala o odchodu z Polska „a vzhledem k mému věku je na to pro mě už stejně pozdě“.

(Morokvasic 1996: 146)

Většina polských žen, které dojíždějí za prací, pracuje ve sféře reprodukce – jako pomocnice v domácnosti a ošetřovatelky stárnoucích osob. Díky systému střídání, který si vytvoří s několika dalšími ženami, můžou nadále pečovat o své rodiny doma. Tento hladce, „automaticky“ fungující systém střídání, který si polské ženy vytvořily, aby optimalizovaly příležitosti a minimalizovaly překážky ve vztahu k jejich placené a neplacené reprodukční práci, je založen na solidaritě, vzájemnosti a důvěře účastnicích se členek. Pravidelnost dojíždění určuje potřeba péče o rodinu, která zůstává v Polsku: žena, jejíž dítě je nemocné, je nahrazena jinou ženou ze skupiny.

Mimo to, že ženám umožňuje transnacionální, dvojitou přítomnost, skloubení života „tady“ a „tam“, přináší systém rotace další příležitosti. Za prvé, ženy se vyhýbají upadnutí do institucionalizované formy závislosti na jediném zaměstnavateli, což je například případ služek ubytovaných u svých zaměstnavatelů (Anderson 2000, Ehrenreich a Hochschild 2003). Za druhé, jejich trvalá mobilita umožňuje ženám unikat pasti nezákonného statusu –

pokud probíhá během tříměsíční bezvívězové lhůty pro turisty. Ilegální povaha práce vykonávaná „turistou“ se snaže maskuje v soukromé domácnosti než na stavbě. V tomto smyslu mají ženy více příležitostí pro přemostění formálního a neformálního než muži. Za třetí, v sektoru, v němž je horizontální mobilita nemožná a v němž je většina východoevropských žen deklarována a zbavena odbornosti, může být zkušenost v systému rotace vstupní branou k podnikání či založení vlastní rotační skupiny, přičemž jsou využity místní kontakty a vybudována nová síť.

Časem se ze systému rotace opravdu může stát malý podnik, v němž je vedoucí postavou německo-polská spojka – žena, která má stálý status, ať německé občanky, nebo trvalé rezidentky se stálou adresou. Podnik přináší i jiný příjem než z pronájmu domu; kontaktní adresa a nabídky práce jsou rovněž zpeněžitelné, protože bez adresy, telefonu a „doporučení“ od důvěryhodné osoby je pro nováčka nemožné najít si práci.

Vyšší hmotný blahobyt dává ženám sílu ukončit neuspokojivé vztahy doma nebo požadovat tolerantnější a rovnostářštější vztahy. Schopnost znovu vyjednávat o dělbě práce v domácnosti je jedním z úspěchů často zmiňovaných ženami, které mají své rodiny v Polsku. Některé rodiny jsou na druhé straně rozvráceny, když ženy navážou nové vztahy a založí si rodiny v Německu, ačkoliv často nadále posílají peníze na vzdělání svých dětí v Polsku.

Od příležitostné prostituce k nucené mobilitě

Jak bylo zmíněno výše, obchodní a další cesty mohou také zahrnovat příležitostnou prostituci. Ženy v domácnosti, špatně placené státní zaměstnankyně, školačky a studentky se k ní uchylují, aby zvýšily svůj zisk z cesty nebo pravděpodobnost úspěšné obchodní transakce. Většinu ruských obchodníků v Istanbulu tvořily ženy. Avšak když byla skupina žen řízena mužem, naznačovalo to možnost prostituce (Peraldi 2001). Některé ženy cestovaly přes hranice výhradně jako víkendové prostitutky, což jim umožňovalo udržet si svá zaměstnání doma a zdvojnásobit či ztrojnásobit své platy během jediné cesty (Morawska 2000). Zapojení se do prostituce je považováno za rychlý způsob, jak získat počáteční kapitál na nějaký projekt doma (Karamustafa 2001) nebo jak jednoduše pokrýt své potřeby, zejména mezi nezaměstnanými svobodnými matkami, a od 70. let 20. století to byla běžná praktika jugoslávských pracovních migrantek (Morokvasic 1987).

Prostituce je lukrativnější než uklízení nebo vykonávání jiných podřadných prací. Může také vést ke stálému vztahu s německým mužem a sociální mobilitě skrze manželství, a tím dojždění ukončit (Irek 1998: 66–67). Pokud si ženy udržují kontrolu nad svými zisky, mohou svoji mobilitu řídit podle svých vlastních potřeb a přestat poskytovat sexuální služby, kdy chtějí. Ženy jsou však někdy uneseny a prodány a ocitají se v situaci, kdy si musí svoji svobodu koupit. Tehdy jsou nuceny zajistit si asistenci „ochránců“, aby se již do této situace nedostaly.

Obchodované ženy jsou nuceny k úplně závislému vztahu vůči kuplíři nebo svému zaměstnavateli, který jim obvykle odebere pasy a zpáteční jízdenky. To znemožňuje jejich nezávislou mobilitu a ponechává je na milost systému rotace napříč evropskými hranicemi, v němž jsou převáženy z jednoho města do druhého v intervalech jejich tříměsíčních turistických víz. Tříměsíční limit vede k tomu, že ženy nedokážou navázat dlouhodobé kontakty

s vnějším světem. Tato umělá zákonnost je často možná díky spolupráci moderních otrokářů a pohraniční policie různých států ležících na trase, po níž se obchodníci se ženami pohybují. „V mnohých zemích je obvyklé, že místní policie je zapojena na různých úrovních. Někdy jsou zákazníky, někdy poskytují klubům ochranu, někdy se aktivně zapojují do průběhu obchodování“ (Sidén 2002).

Obchodování se ženami a dívkami za účelem prostituce je možné vnímat jako jeden z aspektů transnacionální mobility a jako přenos sexuální/emoční práce z nízkopříjmových do vysokopříjmových oblastí, čímž dochází k zaplnění mezer, které nedokážou zaplnit domácí pracovní síly (Truong 1996). Obchod s lidskými bytostmi je výnosnější než obchod s drogami, zbraněmi nebo cigaretami, protože to není „jednorázová záležitost“, ale příležitost pro dlouhodobé vymáhání peněz pod nátlakem. „Ukrajinské a ruské ženy, na sexuálním trhu vysoce ceněné, vydělávají kuplířům 500–1000 dolarů za dodanou ženu (www.iom.int).⁸ Lze odhadovat, že tyto ženy vydělávají zločineckým organizacím, které je dodávají, přibližně 215 tisíc dolarů měsíčně (Sassen 2003). Ženy a dívky jsou stále častěji rekrutované přes osoby, které na základě své socializace poslouchají nebo jimž důvěřují: mužské členy rodiny, přátele, partnery.⁹ Obchody se ženami za účelem prostituce a různých forem zábavy souvisejících se sexem se můžou spoléhat taktéž na systém „nevěst na objednávku“ a objednaných sňatků, který nalézá zákazníky přes internet (i když ne všechna internetová reklama ústí do prostituce) (Vartti 2003).

Zatímco ženy z jihovýchodní Asie a Afriky jsou do Evropy dováženy již dlouhou dobu, většinu v tomto lukrativním obchodu nyní představují ženy z východní Evropy a bývalého Sovětského svazu. Vzájemná blízkost zemí střední a východní Evropy snížila náklady na dopravu a učinila obchod s místními ženami snadnější a ziskovější: „Polky jsou levnější než Asijky, co se týče investovaného kapitálu stejně jako dalších nákladů: stačí porovnat levnou jízdenku na vlak s letenkou z Bangkoku nebo Manily za 5 000 německých marek? A zatímco Thajka není na chladnou zimu připravena – je potřeba jí koupit šaty –, Polka si přinese vlastní kozačky a kožich. A je dobrá v posteli a pilná v kuchyni“ (cit. in Morokvasic 1991).

V kontextu, v němž jsou ženy a dívky stále náchylnější stát se oběťmi násilí a vykořisťování, se již ustavila vlastní vnitřní dynamika, kterou bude těžké změnit. Strukturální reformy v transformujících se ekonomikách udělaly z žen snadné terče pro organizované transnacionální sítě, které je rekrutují a pomáhají jim při emigraci.¹⁰ Nejde pouze o důležitý zdroj akumulace kapitálu pro různé kuplíře a jejich sítě, ale současně o strategie přežití pro mnohé domácnosti (například v Albánii a Moldávii).¹¹ Navíc s tím, jak se různé formy mužské mobility – jako turisté, manažeři (což je pro tyto země také zdrojem „tvrdé měny“) a příslušníci mírových vojsk – stávají běžnými, stoupá rovněž poptávka po sexuální práci. A nakonec,

⁸ Studie Mezinárodní organizace pro migraci (IOM) o obchodu se ženami. Zejména: Omelaniuk, Irene a Ginette Baerten. *Trafficking in Women from Central and Eastern Europe – Focus on Germany*. In *Migration in Central and Eastern Europe*. 1999 Review. Ženeva/Vídeň: IOM/ICMPD, březen 1999.

⁹ *Trafficking in Migrants*. Bulletin z 27. června 2003. Ženeva: IOM.

¹⁰ *Trafficking in Migrants*. Čtvrtletní bulletin IOM č. 19. Ženeva: IOM.

¹¹ Migrantky při zařizování své cesty stále více kombinují osobní sítě a kuplíře, a stírají tak hranici mezi těmito dvěma kanály.

v kontextu rozšiřování EU a posouvání hranic EU na východ se nové členské státy zavazují přísně uplatňovat „*acquis communautaire*“, komunitární právo: to vedlo k drastickému snížení směny a oběhu s východními sousedy zásluhou přísnějších hraničních kontrol a od roku 2003 také zavádění víz, které má dopad na turistický ruch a regionální ekonomiku ve východních částech Polska a České republiky. Uzavírání hranic, které ohrožuje mobilitu, pravděpodobně zvýší mezi východními sousedy rozšířené EU sklon k trvalé emigraci, a tedy ilegální migraci. Mezi potenciálními migranty taktéž posílí závislost na alternativních okruzích, což znamená, že obchod se ženami, který se tímto opatřením EU snaží potírat, se pravděpodobně rozšíří.

Transnacionální prostory posílení a jednání vs. zvýšených závislostí

Když jsem se v pozdních 80. letech a počátkem 90. let 20. století zabývala polskými migranty, označovala jsem je jako transnacionální dojíždějící – pendlery (*pendulaires*), vzhledem k jejich praktikám mobility překonávajícím státní hranice a konstruujícím transnacionální prostory (Morokvasic 1992, 1996). Zdálo se, že ve věku globalizace a společnosti sítí (Castells 2001), ve věku migrace (Castles a Miller 1993) a zániku bipolárního světa je koncept „transnacionálního“ přitažlivý a slibuje zachytit složitost jevů, které se vztahují k migraci a pomigrační zkušenosti, včetně zvláštních vlastností přeshraničních pohybů. Tyto pohyby totiž nebyly adekvátně uchopeny (nebo byly přehlíženy) jak v konceptech, jako jsou asimilace, integrace a kulturní pluralismus, tak v binárních opozicích typu odchod–příchod, usazení–návrat a dočasný–trvalý. Pojem přistěhovalecký transnacionalismus (Faist 2000; Vertovec a Cohen 2000; Portes 1996, 1999, 2001; Glick Schiller et al. 1992, 1995) byl opravdu významný při kritice klasického přístupu k migraci. Dovoloval zkoumat fungování a účinky sociálních polí překlenujících státní hranice a současně inspiroval odstup od dualismů, které tradičně určovaly podobu výzkumů migrace. Umožnil pohyb směrem k dynamičtějšmu chápání migrace jako nepřetržitého procesu.

Stejným způsobem jako například koncept hybridity, který z velké části spočívá v narušování statického a esencialistického chápání jednotné, neměnné identity a kultury (Anthias 2001, Bhabha), se transnacionalistická perspektiva zdála kriticky rozkládat statický pohled na migraci jako na „jednoduchý pohyb mezi dvěma stavy usazenosti“ (Tarrus 1992) a nahrazovat jej definicemi migrace, které zahrnovaly fluidnější a složitější kombinace a dovozovaly rozmanitosti toků koexistovat v různých formách (Simon 1995). Pro lidi, kteří se můžou pohybovat a kteří dokáží mobilizovat sociální kapitál pro tyto pohyby potřebný, je dnes mnohem snadnější žít ve dvou společnostech současně, udržovat dva domovy a dojíždět mezi nimi. Dvojitá a vícenásobná občanství je viditelným usnadňujícím faktorem stejně jako následkem transnacionálních pohybů a transnacionální příslušnosti.

Překračování hranic ilegálními marginálními druhými a transnacionální obchodní praktiky migrantů-podnikatelů je snadné vykreslovat jako vědomé a úspěšné snahy obyčejných lidí o únik před dozorem a dominancí shora, ze strany kapitálu a státu, a o obcházení hranic a překážek všeho druhu. Existuje sklon uvažovat o přistěhovaleckém transnacionalismu jako o něčem, co má být oslavováno jako výraz „subverzivního odporu zdola“ (Smith a Guarnizo 1998). Transnacionalismus poskytuje přistěhovalcům jedinečný „výtah“ ve smyslu hmotných

a morálních zdrojů. Mobilita v globálním světě, použijeme-li tento jiný termín, nabízí výjimečnou alternativu a schopnost zapojit se do transnacionálních praktik, které jsou těm, kdo se do těchto činností nezapojují, nedostupné (Portes et al. 1999: 230). To také odpovídá oslavování mobility ve feministické teorii subjektivitu,¹² v jsou níž mobilita, změna místa a hledání lepšího života překračováním hranic přitažlivé a stávají se aktivem. Nomádské subjekty Rosi Braidotti (1994) jsou kočovníky z vlastní volby. „Nomádský subjekt“ jako koncept poskytuje nekonečně roztržitému subjektu „ženy“ identitu a předpokládá dojíždění mezi různými světy, jazyky, profesemi, geografickými prostory, to všechno bez stálého domova nebo touhy po něm.

Bylo by výjimečně svůdné oslavovat výše načrtnutou mobilitu postkomunistických migrantů v Evropě, kteří tak zručně přizpůsobují svůj habitus z období komunismu novému kontextu, věnují se během svých turistických cest výdělečným aktivitám, optimalizují svoji schopnost čelit překážkám a chopit se příležitostí v různých systémech napříč hranicemi a proměňují své cesty tak, že se stávají zdrojem příležitostí a odporu. Nicméně transnacionalismy mají své sociální náklady, z nichž některé se ukazují při bližším pohledu na zapojení žen do transnacionálních praktik. Například migrantky, které se staly „transnacionálními matkami“, musí hledat nové formy mateřství a rodinného uspořádání na velké vzdálenosti (Shinozaki 2003, Parnas 2001, Hondagneu-Sotelo a Avila 1997). Aby toho dosáhly, musí se i ony samy spoléhat na síť rodinných příslušníků a placených pečovatelů. Transnacionální matky, ošetřovatelky, uklízečky a dělnice ve svém migračním prostoru organizují cesty, jimiž řídí odloučení napříč časem a prostorem. I když se tyto praktiky liší kontext od kontextu (Waters 2000, Man 1997), jsou rovněž velice odlišné od prostorově vázaných domácností (Parnas 2001, Hondagneu-Sotelo a Avila 1997), „které jsou konstruovány coby *norma* a na jejichž uchování se transnacionální matky v rámci práce pro své zaměstnavatelky podílejí“ (Morokvasic 2003).

Mnoho východoevropských uklízeček, opatrovnic dětí a pečovatelek, na které kariérně orientované Němky ze středních vrstev přesouvají reprodukční práci, již by jinak dělaly samy, jsou samy příslušnice střední vrstvy, akademičky nebo profesionálky ve své zemi, a snaží se udržet si tato zaměstnání s vysokým statutem – ve své domovské zemi. Zatímco německé ženy, jejich zaměstnavatelky, se věnují budování kariéry a využívají svá třídní a občanská privilegia, aby se vykoupily z vykonávání reprodukčních úkolů zaměstnáváním jiných žen, které tyto úkoly vykonávají, přistěhovalkyně vykonávající ony úkoly jsou *deklašovány* (Friese 1995). Nárůst rovných příležitostí mezi německými muži a ženami ve vnějším světě se tedy překrývá s nárůstem nerovností mezi ženami. Co se týče genderové dělby práce v domácnosti, přítomnost cizích náhradnic v roli domácích pomocnic a au pair umožňuje zachovat *status quo* a vyhnout se manželskému konfliktu.

Avšak zahrnutí neusazených migrantů-pendlerů do tohoto obrazu nám umožňuje docenit jiné druhy přeshraničních vazeb a důvěry, kterou chovají v prchavé známosti, funkční a výkonné s ohledem na cíle, jež lidé v pohybu sledují. Pendlující obchodnice a nezávislé uklízečky jsou v jiné situaci než pomocnice v domácnosti ubytované u svých zaměstnavatelů,

12 Pro výbornou kritiku viz Villa (2000).

kteřé často pracují jako smluvní nevolnice,¹³ a jejich schopnost jednání sahá za řízení sféry reprodukce „tady“ a „tam“. Transnacionální sítě tedy můžou posilovat, ne však vždy. Můžou odpor zdola současně umožňovat, stejně jako omezovat.

Transnacionalizace oživila, spíše než utlumila jednu zásadní funkci národního státu, totiž dohled nad pohybem lidí přes jeho hranice (Nyberg-Soerensen 1998). Zákonný status a země původu jsou zásadní při rozlišování, kdo může a kdo nemůže přejít, kdo může mít přístup na trh práce a kdo potřebuje speciální pracovní povolení a kdo nemá jinou možnost, než pracovat ilegálně. Státní politiky proto zůstávají klíčové pro pochopení utváření migrantských transnacionálních okruhů a jejich sociálních praktik: vyvíjející se transnacionální vztahy mezi různými sociálními lokacemi v různých zemích jsou často formovány vlastnictvím zákonného a stálého statusu, kterým disponují lidé v pohybu. Stát nemůže fenomén transnacionální migrace odstranit, ale může ho přímo či nepřímou ovlivnit. Může snížit přitažlivost odchodů a příchodů zvýšením daní a cen dopravy nebo je usnadnit či zkomplikovat uvolněním či zpřísněním vízových režimů. Jeho shovívavost vůči neformálním praktikám může být na druhé straně interpretována jako přímá podpora transnacionálních sítí, které uspokojují poptávku neformálních trhů práce po levné a přizpůsobivé pracovní síle.¹⁴

Svoboda cirkulace v rámci EU skutečně snížila význam hranic v samotném prostoru EU, ale pouze ve vztahu k těm, kdo mají občanství, zákonný status nebo pasy, které jim umožňují svobodně cestovat. Pro jiné, zejména pro ty, kdo zůstávají vně EU, kontroly zesílily. Pro mnoho lidí tedy mezistátní hranice představují skutečné překážky mobility a vyžadují od nich, aby spoléhali na překupnictví, na transnacionální vazby a utváření sítí – „alternativní okruhy“ Saskie Sassen (2003) –, jež mohou fungovat bez ohledu na tyto překážky. Zvýšená účast žen na jistých migračních tocích neodráží vždy větší svobodu pohybu, ale spíše nárůst nejistých pracovních míst, v jejichž rámci je jejich mobilita (tak jako v případě obchodovaných žen) značně omezená.

Přeložil Marek Mikuš

Literatura

- AL-ALI, Nadje; BLACK, Richard; KOSER, Khalid. The limits to ‘transnationalism’: Bosnian and Eritrean refugees in Europe as emerging transnational communities. *Ethnic and Racial Studies*, 2001, roč. 24, č. 4, s. 578–600. ISSN 0141-9870.
- ANDERSON, Bridget. *Doing the Dirty Work*. London: Routledge, 2000. 224 s. ISBN 1-85649-761-5.
- ANTHIAS, Floya. New hybridities, old concepts: the limits of ‘culture’. *Ethnic and Racial Studies*, 2001, roč. 24, č. 4, s. 619–641. ISSN 0141-9870.

¹³ Autorka na tomto místě originálu používá slovní spojení *indentured labour*, jehož specifickou vysvětlujeme na jiném místě tohoto vydání *Sociálních studií* (viz pozn. 7 na str. 23) (pozn. překl.).

¹⁴ Potot (2002) uvádí, že ve Španělsku místní policie kontroluje rumunské sezónní dělníky v zemědělství pouze tehdy, když je nalezne na veřejných místech během pracovní doby (tj. tehdy, kdy nejsou tam, kde by být měli).

- BADE, Klaus. *Deutsche im Ausland-Fremde in Deutschland. Migration in Geschichte und Gegenwart*. 3. vyd. München: Verlag C.H., 1992. 542 s. ISBN 3-40635-961-2.
- BLACHER, Philippe s. *Les shop touristy de Tsargrad ou les nouveaux russophones d'Istambul. Turcica*, 1996, roč. 28, s. 11–50. ISSN 0082-6847.
- BOURDIEU, Pierre; WACQUANT, Loïc. *Re'ponses*. Paris: Seuil, 1992.
- BRAIDOTTI, Rosi. *Nomadic Subjects. Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory*. New York: Columbia University Press, 1994.
- CASTELLS, Manuel. *Der Aufstieg der Netzwerkgesellschaft, Teil 1 der Trilogie, Das Informationszeitalter*. Opladen: Leske, Budrich, 2001. 600 s. ISBN 3-81003-223-9.
- CASTLES, Stephen; MILLER, Mark J. [The] *Age of Migration: International Migration in the Modern World, Basingstoke*. London: Macmillan, 1993.
- DIMINESCU, Dana; LAGRAVE, Rose. *Faire une saison. Pour une anthropologie des migrations roumaines en France, Le cas du pays d'Oas*. Paris: La Documentation française, 2000.
- DOOMERNIK, Jeroen. *Going West, Soviet-Jewish Immigrants in Berlin since 1990*. Aldershot: Avebury, 1997.
- EHRENREICH, Barbara; HOCHSCHILD, Arlie R. *Global Woman. Nannies, Maids and Sex Workers in the New Economy*. 1. vyd. London: Granta Books, 2003. 336 s. ISBN 0-80506-995-X.
- FAIST, Thomas. *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Spaces*. Oxford: Clarendon Press, 2000. 400 s. ISBN 0-19829-726-2.
- FONTAINE, Laurence. *Histoire du colportage en Europe*. Paris: Albin Michel, 1993. 336 s. ISBN 2-22606-605-5.
- FRIESE, Marianne. *Die Osteuropäische Akademikerin, die im Westeuropäischen Haushalt dient. Neue soziale Ungleichheiten und Arbeitsteilungen zwischen Frauen*. In MOL-DELMOG, I., GRÄSSEL, U. (eds.) *Konkurrenz und Kooperation. Frauen im Zwiespalt*. Münster: Lit Verlag, 1995, s. 171–193. ISBN 3-89473-724-7.
- GLICK SCHILLER, Nina; FOURON, Georges E. *Terrains of blood and nation: Haitian transnational social fields*. *Ethnic and racial studies*, 1999, roč. 22, č. 2, s. 340–366. ISSN 0141-9870.
- GLICK SCHILLER, Nina; BASCH, Linda; SZANTON BLANC, Cristina. *Towards a Transnational perspectives on Migration*. New York: News York Academy of Sciences, 1992. 259 s.
- GLICK SCHILLER, Nina; BASCH, Linda; SZANTON BLANC, Cristina. *From immigrant to transmigrant: Theorizing Transnational Migration*. *Anthropological Quarterly*, 1995, roč. 68, č. 1, s. 48–63. ISBN 0003-5491.
- GRANOVETTER, Mark. *The strength of weak ties*. *American Journal of Sociology*, 1972, roč. 78, č. 6, s. 1360–1380. ISSN 0002-9602.
- GUARNIZO, Luis E.; SMITH, Michael P. *The locations of transnationalism*. In SMITH, M. P., GUARNIZO, L. E. (eds.) *Transnationalism from Below*. New Brunswick: Transaction Publishers, 1998, s. 3–34. ISBN 1-56000-990-X.
- HEDWIG, R. *The new Gastarbeiter system in Germany*. *New Community*, 1996, roč. 22, č. 2, s. 287–300.

- HESS, Sabine; LENZ, Ramona (eds.) *Geschlecht und Globalisierung. Ein kulturwissenschaftlicher Streifzug durch transnationale Räume*. Königstein/Taunus: Ulrike Helmer Verlag, 2001. 224 s. ISBN 3-89741-089-3.
- HOERDER, Dirk; MOCH, Leslie P. (eds.) *European Migrants: Global and Local Perspectives*. Boston: Northeastern University Press, 1996. 321 s. ISBN 1-55553-243-8.
- HOFFMANN, Justin; von OSTEN, Marion (eds.) *Das Phantom sucht seinen Mörder*. 1. vyd. Berlin: B-books.1999. 273 s. ISBN 3-93355-708-9.
- HONDAGNEU-SOTELO, Pierrette; AVILA, Ernestine. I'm here, but I'm there: The meanings of Latina Transnational Motherhood. *Gender and Society*, 1997, roč. 11, č. 5, s. 548–571. ISSN 1552-3977.
- IGLICKA, Krystyna. The economics of petty trade on the eastern polish border. In IGLICKA, K., SWORD, K. (eds.) *The Challenge of East-West Migration for Poland*. London: Macmillan. 1999.
- IREK, Malgorzata. *Der Schmugglerzug. Warschau-Berlin-Warschau. Materialien einer Feldforschung*. 1. vyd. Berlin: Das Arabische Buch, 1998. 200 s. ISBN 3-89930-118-8.
- JAŹWIŃSKA, Ewa; OKÓLSKI, Marek. *Causes and Consequences of Migration in Central and Eastern Europe*. Warsaw: Institute of Social Studies, 1996. 261 s. ISBN 8-39018-476-1.
- KARAMUSTAFA, Gulsun. Objects of desireFa suitcase trade (100 dollars limit). In K. KOSER, K., LUTZ, H. (eds.) *The New Migration in Europe. Social Constructions and Social Realities*. London, Basingstoke: MacMillan, 1998, s. 1–20.
- KIVISTO, Peter. Theorizing transnational immigration: a critical review of current efforts. *Ethnic and Racial Studies*, 2001, roč. 24, ač. 4, s. 549–577. ISSN 0141-9870.
- KLEIN, Gabriele; TREIBEL, Annette. *Skepsis und Engagement. Festschrift für Hermann Korte*. Hamburg: Lit Verlag, 2000. 448 s. ISBN 3-82584-638-5.
- KOSER, Khalid; LUTZ, Helma. The New Migration in Europe. Social Constructions and Social Realities. London, Basingstoke: MacMillan, 1998. 264 s. ISBN 0-33372-321-X.
- KOSMARSKAYA, Natalya. Post-Soviet Russian migration from the new independent states.Experiences of women migrants. In INDRA, D. *Engendering Forced Migration. Theory and Practuce*. New York/Oxford: Bergnahn Books, 1999, s. 177–199. ISBN 1-57181-135-4.
- MAN, Guida. Women's work is never done. Social organization of work and the experience of women in middle class Hong Kong immigrant families in Canada. *Advances in Gender Research*, 1997, roč. 2, s. 183–226. ISSN 1529-2126.
- MICHALON, Bénédicte. Circuler entre Roumanie et Allemagne. Les Saxons de Transylvanie, de l'e'migration ethnique au va-et-vient. *Balkanologie*, 2003, roč.7, č. 1, s. 19–42. ISSN 1965-0582.
- MORAWSKA, Ewa. *Transnational migrations in the enlarged European Union: a perspective from East Central Europe*. (EUI Working Paper RSC, no. 2000/19). Florence: European University Institute EUI, 2000.
- MOROKVASIC, Marjana. Emigration und danach. Jugoslawische Frauen in Westeuropa. Frankfurt/Main: Stroemfeld-Roter Stern, 1987. 254 s.

- MOROKVASIC, Marjana. Fortress Europe and migrant women. *Feminist Review*, 1991, roč. 39, s. 69–84. ISSN 0141-7789.
- MOROKVASIC, Marjana. Une migration pendulaire: les Polonais en Allemagne. *Hommes et Migrations*, 1992, roč. 1155, s. 31–37. ISSN 1142-852X.
- MOROKVASIC, Marjana. Entre L'Est et l'Ouest., des migrations pendulaires. In MOROKVASIC, M., HEDWIG, R. (eds.) *Migrants. Nouvelles mobilite's en Europe*. Paris: L'Harmattan, 1996, s. 119–157. ISBN 2-73844-676-0.
- MOROKVASIC, Marjana. La mobilite' transnationale comme ressource: le cas des migrants de l'Europe de l'Est. *Cultures et Conflits*, 1999, roč. 32, s. 105–122. ISSN 1777-5345.
- MOROKVASIC, Marjana. Transnational mobility and gender: a view from post-wall Europe. In MOROKVASIC, M., EREL, U., SHINOZAKI, K. (eds.) *Crossing Borders and Shifting Boundaries. Vol. I: Gender on the Move*. Opladen: Leske+Budrich, 2003, s. 101–133. ISBN 3-81003-493-2.
- NASH, June; FERNANDEZ KELLY, Maria P. *Women, Men and the International Division of Labour*. Albany: State University of New York Press, 1974.
- NYBERG-SOERENSEN, Ninna. Narrating identity across dominican worlds. In SMITH, M. P., GUARNIZO, L. E. (eds.) *Transnationalism from Beloco*. New Brunswick: Transaction Publishers, 1998, s. 241–269.
- OKOLSKI, Marek. Incomplete migration: a new form of mobility in Central and Eastern Europe. The case of Polish and Ukrainian migrants. In WALLACE, C., STOLA, D. (eds.) *Patterns of Migration in Central Europe*. Houndmills: Palgrave, 2001, s. 105–129. ISBN 0-33380-152-0.
- PAGE MOCH, Leslie O. European perspective. Changing conditions and multiples migrations 1750–1940. In HOERDER, D., PAGE MOCH, L. O. (eds.) *European Migrants: Global and Local Perspectives*. Boston: Northeastern University Press, 1996. 416 s. ISBN 1-55553-243-8.
- PARRENAS, Rhacel s. *Servants of Globalization. Woman, Migration and Domestic Work*. 1. vyd. Stanford: Stanford University Press, 2001. 328 s. ISBN 0-80473-922-6.
- PERALDI, Michel; BETAIEB, Ajer; MANRY, Véronique. L'esprit de bazar. Mobilite's transnationales maghrebines et socie'te's me'tropolitaines. In PEALADI, M. (ed.) *Les routes d'Istanbul*. 2001, s. 329–361.
- PERALDI, Michel. (ed.) *Cabas et contenaires. Activite's marchandes informelles et re'seaux migrants transfrontaliers*. Paris: Maisonneuve, Larose, 2001. ISBN 2-70681-517-5.
- PORTES, Alejandro. Global villagers: the rise of transnational communities. *American Prospect*, 1996, č. 25, s. 74–77. ISSN 1049-7285.
- PORTES, Alejandro. Conclusion: toward a new world-the origins and effects of transnational activities. *Ethnic and Racial studies*, 1999, roč. 22, č. 2, s. 217–237. ISSN 0141-9870.
- PORTES, Alejandro. Introduction: the debates and significance of immigrant transnationalism. *Global Networks*, 2001, roč. 1, č. 3, s. 181–193. ISSN 1470-2266.
- PORTES, Alejandro; GUARNIZO, E.; LANDOLT, P. Introduction: pitfalls and primose of an emergent research field. *Ethnic and Racial studies*, 1999, roč. 22, č. 2, s. 217–237. ISSN 0141-9870.

- POLOT, Swanie. Les migrants transnationaux: une nouvelle figure sociale en Roumanie. *Revue d'études comparatives est-ouest*, 2002, č. 4. ISSN 0338-0599. [forthcoming].
- QUACK, Sigrid. Zur beruflichen Eingliederung von Aussiedlerinnen und Aussiedlern in Deutschland. In M. MOROKVASIC, M., HEDWIG, R. (eds.) *Wanderungsraum Europa: Menschen und Grenzen in Bewegung*. Berlin: Sigma, 1994, s. 250–269. ISBN 3-89404-140-4.
- ROMANISZYN, Krystyna. Współczesna Nielegalna Migracja Zarobkowa z Polski do Grecji w Perspektywie Procesu Integracji Europy. *Migracje i Społeczność*, 1996, roč. 2, s. 153–164.
- SASSEN, Saskia. The feminization of survival: alternative global circuits. In MOROKVASIC, M., EREL, U., SHINOZAKI, K. (eds.) *Crossing Borders and Shifting Boundaries, Vol. 1, Gender on the Move*. Opladen: LesketBudrich, 2003, s. 59–77.
- SHINOZAKI, K. Geschlechterverhältnisse in der transnationalen Elternschaft. Das Beispiel philippinischer Hausarbeiterinnen in Deutschland. *Beiträge zur feministischen Theorie und Praxis*, 2003, roč. 62, č. 3, s. 67–85.
- SIDÉN, Ann s. *Warte mal! Prostitution after the Velvet Revolution*. London: Hayward Gallery, 2002. 144 s. ISBN 1-85332-225-3.
- SIMON, Gildas. *Geodynamique des migrations internationales*. Paris: PUF, 1995.
- SMITH, Michael P.; GUARNIZO, Luis E. (eds.) *Transnationalism from below*. New Brunswick: Transaction Publishers, 1998. 316 s. ISBN 1-56000-990-X.
- STOLA, Dariusz. Two kinds of Quasi-Migration in the Middle Zone: Central Europe as a Space for Transit Migration and Mobility for Profit. In WALLACE, C., STOLA, D. (eds.) *Patterns of Migration in Central Europe*. Houndmills: Palgrave Publishers, 2001, s. 84–104. ISBN 0-33380-152-0.
- SWORD, Keith. Cross-border “suitcase trade” and the role of foreigners in Polish informal Markets. In IGLICKA, K., SWORD, K. (eds.) *The Challenge of East-West Migration for Poland*. London: Macmillan, 1999, s. 145–167. ISBN 0-31221-423-5.
- TARRIUS, Aalin. *Les fourmis d'Europe*. Paris: L'Harmattan, 1992. 207 s. ISBN 2-73841-353-6.
- TRUONG, T. D. Gender, international migration and social reproduction: implications for theory, policy, research and networking. *Asian and Pacific Migration Journal*, 1996, roč. 5, č. 1, s. 27–52. ISSN 0117-1968.
- VARTTI, R. Equal partners online? German matchmaking websites and trafficking in women. In MOROKVASIC, M., EREL, U., SHINOZAKI, K. (eds.) *Crossing Borders and Shifting Boundaries. Vol. I: Gender on the Move*. Opladen: LesketBudrich, 2003, s. 177–206. ISBN 3-81003-493-2.
- VETROVEC, Steven; COHEN, Robin. *Migration, Diasporas and Transnationalism*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Ltd., 1999. 663 s. ISBN 1-85898-869-1.
- VILLA, Paula I. Die Frau als Nomadin oder Mapping the Self: Zur Verwendung der Migrationsmetaphern in der feministischen Subjekttheorie. In G. KLEIN, G., TREIBEL, A. (eds.) *Skepsis und Engagement. Festschrift für Hermann Korte*. Hamburg: Lit Verlag, 2000, s. 155–184. ISBN 3-82584-638-5.

- WATERS, Johanna L. „*Satellite Kids*” in *Vancouver: Transnational Migration, Education and the Experiences of Lone-Children*’ presentation given at conference. *Immigrant Societies and Modern Education*, 31 August–3 September 2000. Singapore.
- WALLACE, Claire. Conceptual Challenges from the New Migration Space. In WALLACE, C., STOLA, D. (eds.) *Patterns of Migration in Central Europe*. Houndmills: Palgrave Publishers, 2001, s. 45–72. ISBN 0-33380-152-0.
- WALLACE, Claire; STOLA, Dariusz. Introduction: Patterns of Migration in Central Europe. In WALLACE, C., STOLA, D. (eds.) *Patterns of Migration in Central Europe*. Houndmills: Palgrave, s. 3–44. ISBN 0-33380-152-0.
- WALLACE, Claire; CHMOULIAR, Oxana; SIDORENKO, Elena. The eastern frontier of Western Europe: mobility in the buffer zone. *New Community*, 1996, roč. 22, č. 2, s. 259–286.
- WEBER, Max. *Wirtschaft und Gesellschaft*. 5. vyd. Tübingen: Mohr, 1980. s. ISBN 3-16147-749-9.
- WEBER, Serge. La nouvelle mobilité internationale des populations en Europe centrale et orientale. In REY, V. (ed.) *Territories Centre-europe’ens, dilemmes et défis*. Paris: la Decourerte, 1998, s. 120–140.
- WESSELY, Anna. Menschen, Objekte und Ideen auf der Reise. In HOFFMANN, J., von OSTEN, M. (eds.) *Das Phantom Sucht Seinen Mörder*. 1. vyd. Berlin: B-books, s. 211–215. ISBN 3-93355-708-9.

Autorka

Socioložka Mirjana Morokvasic je ředitelkou výzkumu v Národním centru pro vědecký výzkum (Centre National de la Recherche Scientifique) v Paříži a vyučuje na Univerzitě v Paříži X. (Université Paris X.). Byla držitelkou profesury Marie Jahoda na Univerzitě Porúří (Ruhr Universität) v Bochumi v letech 1999–2000 a děkankou Mezinárodní ženské univerzity (IFU) v německém Hannoveru v roce 2000. V roce 2001 byla hostující profesorkou na Institutu genderových studií Univerzity Ochanomizu v Tokiu, kde také natočila dokument o Filipínkách v Japonsku pod názvem *Being your own Boss*. Její výzkum a publikace (ve francouzštině, angličtině a němčině) se soustředí na migraci, procesy formování identity a gender. V roce 2003 byla spolueditorkou publikace *Crossing Borders and Shifting Boundaries. Gender on the Move*. Je zapojena do několika projektů, které zkoumají vztah mezi transnacionalismem, migrací a genderem, včetně evropského projektu „Ethnogenesis“, www.ethnogenesis.org.